

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τι χαρά να λες είμαι Τούρκος!

Η Τουρκία φέρει από πολύ καιρό το σήμα μιας χώρας μοναδικής στην ιστορία της σύγχρονης Μέσης Ανατολής. Αυτή η μοναδικότητα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις ίδιες τις συνθήκες της ίδρυσής της. Ως μέλος των Κεντρικών Δυνάμεων, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ηττήθηκε στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενώ όμως τα ερείπια του κράτους κείτονταν στα πόδια των νικηφόρων δυνάμεων της Αντάντ, οι Τούρκοι εθνικιστές αρνήθηκαν να δεχτούν τους όρους που τους υπαγορεύονταν στην Ευρώπη. Η αποδοχή της ήττας συνεπαγόταν την απάρνηση μιας κυρίαρχης τουρκικής οντότητας. Σε ρήξη με τις θέσεις της οθωμανικής κυβέρνησης στην κατεχόμενη Πόλη, οι εθνικιστές απαίτησαν αυτοδιάθεση και ανεξαρτησία – και κατόρθωσαν να αποφύγουν το αποικιακό καθεστώς εντολής για το οποίο προετοίμαζαν τη χώρα οι νικητές Σύμμαχοι, μια μοίρα που τελικά καθόρισε ένα μεγάλο μέρος της Αραβικής Μέσης Ανατολής. Αυτό το αξιοθαύμαστο επίτευγμα κατοχυρώθηκε όταν ο Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ), που είχε ήδη οδηγήσει στη νίκη το Τουρκικό Εθνικό Κίνημα, ίδρυσε το 1923 μian ανεξάρτητη μονοκομματική δημοκρατία στην Ανατολία, καταλύοντας με τον τρόπο αυτόν το Οθωμανικό Σουλτανάτο (το 1922) και το Χαλιφάτο (το 1924). Χάραξε έναν δρόμο αυτονομίας και αυτοδιάθεσης του έθνους προκαλώντας τον φθόνο των ηττημένων Γερμανών και Ούγγρων, για να μην αναφέρουμε τους Σύριους, τους Ιρακινούς και άλλους υπό καθεστώς αποικιακής εντολής και άμεσης αποικιακής ηγεμονίας, και κερδίζοντας τον σεβασμό των αντιιμπεριαλιστών βόρειων γειτόνων του, των Σοβιετικών. Με το νέο δημοκρατικό καθεστώς, οι Τούρκοι γίνονταν καπετάνιοι στο καράβι τους – αλλά ποια ρότα έμελλε να ακολουθήσουν;

Με την εγκαθίδρυση του νέου καθεστώτος, η Τουρκία βρέθηκε αντιμέτωπη

με την πρόκληση που τόσες άλλες τυπικώς ανεξάρτητες, επίδοξες δημοκρατίες αντιμετώπισαν τον εικοστό αιώνα: τον συμβιβασμό των φιλοδοξιών για φιλελεύθερη δημοκρατία με τις πολιτικές απαιτήσεις του αυταρχισμού. Στην περίπτωση της Τουρκίας, αυτό που παρουσιάστηκε στον κόσμο ως ένας καινούριος ιδιότυπος δρόμος –μεταξύ δημοκρατίας και αυταρχισμού– ήταν επίσης η συνέχεια ενός πολύ πιο μακρόχρονου οθωμανικού αγώνα για συνταγματισμό. Τα υπολείμματα αυτών των συγκρούσεων επιβίωσαν λίγο κάτω από την επιφάνεια της νεόκοπης ανεξάρτητης Δημοκρατίας της Τουρκίας και διαμόρφωσαν καθοριστικά την πολιτική εξουσία εντός της.

Το βιβλίο αυτό είναι μια ιστορική εξερεύνηση της ιδιότυπης μορφής της πολιτικής εξουσίας που εξελίχτηκε μεταξύ οθωμανικού συνταγματισμού και τουρκικής αυταρχικής δημοκρατίας. Δεν μελετά την ιδιαίτερη φύση της πολιτικής εξουσίας στην Τουρκική Δημοκρατία εστιάζοντας άμεσα τη βαριά σκιά του ιδρυτή και πρώτου προέδρου της Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ. Ούτε παίρνει τοις μετρητοίς την επίσημη ιστορία του Πολέμου της Ανεξαρτησίας που εκείνος έπλεξε. Επιδιώκει, αντίθετα, να προτείνει μια νέα οπτική της πολιτικής εξουσίας και της ιστορικής εμπειρίας στην Τουρκία, εξετάζοντας την πολιτική και τον πολιτισμό του εικοστού αιώνα μέσα από το πρίσμα της εσωτερικής αντιπαράθεσης και της αμφισβήτησης πριν, κατά και μετά την εγκαθίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας και γύρω από την επίσημη αφήγηση της ιστορίας.

Το βιβλίο αυτό διερευνά τις σημασίες της τουρκικής λέξης *muhalefet*, που δηλώνει τόσο την αντίθεση όσο και τη διαφωνία ως αναλυτική έννοια αλλά και ως κώδικα, όπως υποστηρίζω, για την κατανόηση της φύσης της πολιτικής εξουσίας στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη Δημοκρατία της Τουρκίας. Τη διερευνά, επιπλέον, ως κώδικα για την κατανόηση της πολιτικής της μνήμης και της ιστορίας, που ακόμη διακυβεύεται στην Τουρκία.¹ Συγγενική με τις λέξεις *hılaf*, «το αντίθετο», και *ihtilaf*, «διαφωνία», η πρώτη σημασία του όρου *muhalefet* είναι αντιπολίτευση (όπως στην έκφραση «κόμμα της αντιπολίτευσης»), που απαντά στο πολιτικό λεξιλόγιο πολλών γλωσσών. Ωστόσο, η λέξη δηλώνει μια ακόμη πιο λεπτή εκδοχή εσωτερικής ανυπακοής ή διαφωνίας – την εναντίωση των αντιφρονούντων: Πράγματι, στον σύγχρονο τουρκικό πολιτισμό η λέξη *muhalefet* συσχετίζεται συχνά με την εναντίωση, όπως αυτή εκφράζεται από δημοσιογράφους και διανοούμενους που αρθρώνουν δημόσιο λόγο. Σήμερα ο όρος κουβαλά το φορτισμένο σθένος του βασισμένου σε αρχές –και συχνά καταδικασμένου στην τραγωδία– ηρωισμού ενός ανθρώπου από μια προνομιά θέση, μ' άλλα λόγια μέλους της τουρκικής ελίτ, που λείπει την αλήθεια στην εξουσία. Πρόκειται για βασισμένο σε αρχές ηρωισμό επειδή η, έστω και από μια προνομιακή θέση, αμφισβήτηση συνεπάγεται προσδοκία για δικαιοσύνη καθώς και κόστος. Είναι τραγικός διότι σπάνια επιφέρει αλλαγή σ' αυτήν την εξουσία. Το φάσμα των σημασιών και των συνδηλώσεων που

έχει σήμερα ο όρος muhalefet στην Τουρκία έχει ξεπεράσει τα όρια αυτής της ταραχώδους και συχνά παραγκωνισμένης ιστορίας που διατρέχει τον εικοστό αιώνα ενάντια και παράλληλα με την πολιτική εξουσία.

Από τη στιγμή που η έννοια muhalefet είναι ρευστή και ορίζεται από την εναντίωση στην εξουσία, δεν υπάρχει ένα μόνο πολιτικό πρόγραμμα που να τη χαρακτηρίζει στο πέρασμα του χρόνου. Στα πρώτα χρόνια που καλύπτει η παρούσα μελέτη, συσχετιζόταν συχνά με έναν φιλελεύθερο σχεδιασμό για μια πλουραλιστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Αργότερα, ωστόσο, η έννοια διεκδικήθηκε από υποστηρικτές πιο ριζοσπαστικών οραμάτων. Από τη στιγμή που επρόκειτο για μια ετερογενή κατηγορία, που προσδιοριζόταν γενικά από την κοινή αντίθεση των muhalif, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως υπήρχε ένας μοναδικός χαρακτηριστικός ή αρχετυπικός muhalif που να μπορεί να εκληφθεί ως συνεκδοχή της. Για παράδειγμα, ο σοσιαλιστής ποιητής Ναζίμ Χικμέτ, η «Τουρκάλα Ιωάννα της Λορραίνης» Χαλιντέ Εντίμπ και ο Κιαζίμ Καραμπεκίρ, ο στρατηγός που ήρθε σε ρήξη με τον Μουσταφά Κεμάλ, μπορούν όλοι να στεγαστούν κάτω από τον κοινό χαρακτηρισμό muhalif (πολιτικοί αντίπαλοι/αντιφρονούντες), παρά τη σημαντική απόκλιση των απόψεων και των επιδιώξεών τους. Ωστόσο και οι τρεις ανήκαν στην κατηγορία των Τούρκων και απολάμβαναν τα προνόμια του μέλους της οθωμανικής τουρκικής ελίτ με την ευρεία έννοιά της. Αντί λοιπόν να προσπαθήσω να εξετάσω την έννοια της muhalefet στην πλήρη διάστασή της, ή όλους τους muhalif ανά τις διάφορες εποχές και τις πολιτικές περιστάσεις τους, επέλεξα να εστιαστώ στην ανίχνευση του βίου και των γραπτών μιας φυσιογνωμίας, της οποίας η δράση και οι διεκδικήσεις την εντάσσουν με μοναδικό τρόπο στο εννοιολογικό πλαίσιο του όρου στην ύστερη οθωμανική εποχή και στα χρόνια της Δημοκρατίας της Τουρκίας.

ΡΕΦΙΚ ΧΑΛΙΔ ΚΑΡΑΪ

Χρησιμοποιώ τη βιογραφία και το έργο του συγγραφέα και αυτοανακηρυγμένου muhalif Ρεφίκ Χαλίδ Καραΐ (1888-1965) ως μελέτη περίπτωσης στην έρευνα του φαινομένου muhalefet. Ο ίδιος έζησε και έγραψε γεφυρώνοντας το ρήγμα μεταξύ οθωμανικής συνταγματικής περιόδου και Δημοκρατίας της Τουρκίας, δείχνοντάς μας έτσι το νήμα της συνέχειας για να διερευνήσουμε τις πολλών λογίων αλλαγές μεταξύ των δύο κρατικών σχηματισμών και των δύο ιστορικών περιόδων. Η σχέση του με τον όρο muhalefet είναι αναμφίβολα περίπλοκη· τα λόγια και η δράση του ενσωματώνουν τις πολλές αντικρουόμενες σημασίες και τις παράδοξες μετατοπίσεις του μέσα στον χρόνο. Αυτοανακηρύχτηκε muhalif σε κρίσιμες στιγμές, αποσιώπησε τη διαφωνία του σε άλλες, σε

ορισμένες άλλες έφτασε να περιβάλλει την έννοια με ιστορικό και λογοτεχνικό αφήγημα, ανυψώνοντάς τη σχεδόν σε επίπεδο ιδεολογίας, προτού την απορρίψει ολοσχερώς και, εντέλει, την εναγκαλιστεί ξανά στο τέλος της ζωής του. Εξίσου σημαντικό είναι ότι ταυτόχρονα γεφύρωνε τον κόσμο της λογοτεχνίας με τον κόσμο της πολιτικής. Επειδή, μάλιστα, συνδύαζε την πολιτική με τη λογοτεχνία και συνεχώς έκλωθε και ξανάκλωθε το πρόσφατο παρελθόν πριν, κατά και μετά την καθιέρωση της επίσημης ιστορίας, το έργο του μας επιτρέπει να δούμε πώς η muhalefet ήταν ταυτόχρονα προϊόν του φαντασιακού και στοιχείο της πολιτικής. Επιπλέον, η εξέταση της μετά θάνατον κληρονομιάς του ως εμβληματικού muhalif μάς δίνει τη δυνατότητα να συνδέσουμε τη γενεαλογία των muhalif μέσα στον εικοστό αιώνα με τις τρέχουσες συνδηλώσεις του όρου στη σημερινή Τουρκία.

Σήμερα ο Ρεφίκ Χαλίδ Καράι προβάλλεται ως εμβληματικός muhalif από τη δεξιά όσο και από την αριστερά, από τους ισλαμιστές όσο και από τους κοσμικούς, διατηρώντας ζωηρή παρουσία στον στίβο της αμφισβητούμενης πολιτικής της μνήμης και της ιστορίας στην Τουρκία. Τα έργα και η εικόνα του –ως «Σκαντζόχοιρου» [Kirpi], που ήταν το διασημότερο από τα λογοτεχνικά του ψευδώνυμα– διαποτίζουν τη σημερινή κουλτούρα της muhalefet. Παρά τις αξιώσεις που διατύπωνε συχνά στα γραπτά του, στην πράξη ο Ρεφίκ μόνον ένας ακλόνητος και ηθικά ακέραιος αντιφρονών δεν ήταν, όπως αναδεικνύουν οδυνηρά οι σελίδες που ακολουθούν. Υποστηρίζω, μάλιστα, πως αυτή η αντίφαση πηγάζει από την ίδια την παράδοση έννοια της muhalefet. Ήταν ένα χαρακτηριστικό προνομιούχο βλαστάρι μιας οικογένειας του οθωμανικού γραφειοκρατικού κατεστημένου στη διάρκεια της βασιλείας του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίδ Β', περίοδο κατά την οποία το Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876 είχε ανασταλεί. Πολυγράφος, άρχισε να δημοσιεύει λίγο μετά την Οθωμανική Συνταγματική Επανάσταση του 1908 (που αποκατέστησε το Σύνταγμα του 1876) και συνέχισε μέχρι τον θάνατό του, το 1965, έχοντας ζήσει δύο ηττιές στην εξορία και αρκετές πολιτειακές αλλαγές – μια διάρκεια ζωής που μας εισάγει για τα καλά στην πολυκομματική περίοδο της μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο Τουρκικής Δημοκρατίας.

Οι μεταβαλλόμενες τύχες του Καράι –ως περιθωριακού και, ωστόσο, ανθρώπου που τελικά πάντοτε διατηρούσε τα ελιτίστικα προνόμιά του– αντανακλούν με τη σειρά τους τις διάφορες ενσαρκώσεις που υπέστη η έννοια muhalefet, καθώς το οθωμανικό καθεστώς υποβαλλόταν σε μια ευρύτερη μεταμόρφωση. Μπήκε σ' αυτήν τη φάση της μεταλλαγής ως συνταγματική μοναρχία που έφτασε να ορίζεται από την Επιτροπή Ένωση και Πρόοδος (ΕΕΠ ή «Ενωτικοί»), μια μυστική εταιρεία-που-μετατράπηκε-σε-οργάνωση-που-μετατράπηκε-σε πολιτικό κόμμα. Η ίδια η Αυτοκρατορία είχε συρρικνωθεί μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο σε μια ηττημένη χώρα υπό Συμμαχική κατοχή.

Το Τουρκικό Εθνικό Κίνημα έστησε πάνω στις στάχτες αυτής της Αυτοκρατορίας μια νέα βάση κυριαρχίας και μια νέα βάση εξουσίας –που μετατόπισε από την Πόλη στην Άγκυρα– μετατρέποντάς την καθ' οδόν σε μονοκομματική δημοκρατία υπό τον Μουσταφά Κεμάλ. Όσπου, από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, αυτό το μονοκομματικό σύστημα άρχισε να διευρύνεται δίνοντας χώρο σε ένα βιώσιμο αντιπολιτευόμενο κόμμα και οδηγώντας σε πολυκομματικό σύστημα στη δεκαετία του 1950.

Όμως ο Ρεφίκ Χαλίδ είχε μια πιο προσωπική σύνδεση με την επίσημη ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας. Σε μια κρίσιμη συγκυρία στον σχηματισμό του τουρκικού Εθνικού Κινήματος Αντίστασης-Ανεξαρτησίας, το καλοκαίρι του 1919, ήρθε σε άμεση αντίθεση με τον Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος αγωνιζόταν να κηρύξει και να οργανώσει αυτό το εθνικό αντιστασιακό κίνημα ενάντια στην ξένη κατοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με το Επεισόδιο του Τηλεγράφου, όπως έμεινε στην ιστορία, ο Ρεφίκ Χαλίδ, από τη θέση του γενικού διευθυντή των Ταχυδρομείων, Τηλεγραφείων και Τηλεφωνείων, απαγόρευσε τη μετάδοση των τηλεγραφημάτων που έστειλε ο Μουσταφά Κεμάλ από τη Σαμψούντα και συντέλεσε στη διαταγή ανάκλησης και σύλληψής του ως αποστάτη, αρνούμενος να αναγνωρίσει τη νομιμότητα του Κεμάλ και του Εθνικού Κινήματος Αντίστασης. Στην επίσημη ιστορία του Μουσταφά Κεμάλ, ο Ρεφίκ Χαλίδ είναι ένας προδότης και συνεργάτης των βρετανικών δυνάμεων κατοχής, ο οποίος έδρασε ενάντια στο τουρκικό έθνος που αγωνιζόταν για να κατοχυρώσει την ανεξαρτησία του.² Αναλύω σε μεγαλύτερο βάθος αυτό το επεισόδιο στο κεφάλαιο 4, αλλά αυτό που μετράει προς το παρόν είναι ότι πρόκειται για ένα χειροπιαστό σημείο, όπου το αφήγημα της επίσημης ιστορίας στην Τουρκική Δημοκρατία και η εναλλακτική αντιφρονούσα καταγραφή της ιστορίας από τον Ρεφίκ συγκλίνουν – και συγκρούονται. Στο βιβλίο αυτό, το Επεισόδιο του Τηλεγράφου σηματοδοτεί επιπλέον ένα σημείο καμπής στην ευρύτερη ιστορία της muhalefet – τη στιγμή που η εσωτερική σύγκρουση του οθωμανικού κατεστημένου μετατράπηκε σε σύγκρουση για τη νομιμότητα μιας νέας επίδοξης εθνικής πολιτικής αρχής.

Η MUHALEFET ΩΣ ΚΩΔΙΚΑΣ

Πέραν της δυνητικής σημασίας της στα πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της σύγχρονης Τουρκίας, η εξιστόρηση που ακολουθεί –η εξιστόρηση της ζωής του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι, του έργου του και της μεταβαλλόμενης σχέσης του με την ιδέα της muhalefet– ξεκλειδώνει τρία μείζονα προβλήματα της έρευνας της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της σύγχρονης Τουρκίας: Πρώτον, τη σχέση μεταξύ του οθωμανικού φιλελευθερισμού και

του συνταγματισμού του κινήματος των Νεότουρκων και, ιδίως, της Επιτροπής Ένωση και Πρόοδος (ΕΕΠ). Δεύτερον, τη συνέχεια και τη ρήξη στον μετασχηματισμό από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Δημοκρατία της Τουρκίας και, τρίτον, την πολιτική της μνήμης στην Τουρκική Δημοκρατία αναφορικά με το οθωμανικό παρελθόν, και ιδιαίτερα με το ύστερο οθωμανικό παρελθόν. Καθώς η ιστορία της *muhalefet* και του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι διατρέχει τα τέλη του δέκατου ένατου και τον εικοστό αιώνα, συνυφαίνεται και με τα τρία προβλήματα κατά σειρά.

Το πρώτο πρόβλημα αφορά τη σχέση μεταξύ οθωμανικού φιλελευθερισμού και της εξέλιξης του οθωμανικού συνταγματισμού.³ Ο οθωμανικός φιλελευθερισμός αρθρώθηκε από τους Νεοοθωμανούς στις δεκαετίες του 1860 και του 1870 και οδήγησε στη διακήρυξη του Οθωμανικού Συντάγματος το 1876. Οι Νεοοθωμανοί κατέβαλαν πολύ κόπο για να οραματιστούν μια φιλελεύθερη τάξη για την Αυτοκρατορία, θέτοντας υπό συζήτηση τον ρόλο της συναίνεσης, της διαβούλευσης καθώς και της αντιπολίτευσης και της πολιτικής διαφωνίας. Όταν ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίδ Β΄ ανέστειλε το πολυπόθητο σύνταγμα λίγο μετά τη θέσπισή του, ο φιλελευθερισμός και οι συνομιλητές του πέρασαν στην παρανομία. Μια γενιά αργότερα, τη σκυτάλη του συνταγματισμού την πήρε το κίνημα των Νεότουρκων από την εξορία αλλά και από κρυφούς θυλάκους στον ίδιο τον οθωμανικό στρατό. Στο κίνημα αυτό συνυπήρχαν αμέτρητες φατρίες και τάσεις, ώσπου τελικά πήρε τα ηνία η Επιτροπή Ένωση και Πρόοδος, που συγκροτήθηκε το 1889 και βρέθηκε στην εξουσία με τη Συνταγματική Επανάσταση του 1908.

Η αναζήτηση της ακριβούς σχέσης μεταξύ των δύο κινημάτων –των Νεοοθωμανών και των Νεότουρκων– συχνά αμελείται ή αποδίδεται πρόχειρα σε διαφορές μεταξύ γενεών. Πράγματι, εύκολα καταλαβαίνει κανείς πως τέτοια διερεύνηση μπορεί να παραλειφθεί δεδομένου ότι και τα δύο κινήματα διεκδικούσαν το λάβαρο του συνταγματισμού και της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Άλλωστε, το βασικό αίτημα των Νεότουρκων ήταν η αποκατάσταση του Συντάγματος του 1876, ενός κειμένου που είχε σχεδιάσει και συντάξει ο Μιντχάτ Πασάς και οι Νεοοθωμανοί φίλοι του. Είναι φυσικό να υποθέτει κανείς πως οι υποστηρικτές των δύο κινημάτων μοιράζονταν το ίδιο όραμα. Ωστόσο, υπήρχαν μεταξύ τους σοβαρά κοινωνικά και πολιτικά ρήγματα, πράγμα που συνεπάγεται ρήγματα μέσα στο ευρύτερο οθωμανικό κατεστημένο. Από τη στιγμή που υπήρχε πληθώρα φιλελεύθερων Οθωμανών στις επόμενες γενιές μετά τους αρχικούς Νεοοθωμανούς, το ρήγμα μεταξύ φιλελεύθερων Οθωμανών και της αναδυόμενης φατρίας της ΕΕΠ μέσα στο κίνημα των Νεότουρκων διατηρήθηκε στη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, μετά το 1908, και συνέχισε να εξελίσσεται για πολύ καιρό ακόμη. Υποστηρίζω, μάλιστα, την άποψη ότι σε τούτο το ρήγμα οφείλεται η γέννηση της *muhalefet* τον εικοστό αιώνα.

Οι Νεοοθωμανοί, όπως και οι κατοπινές γενιές των Οθωμανών φιλελευθέρων, ήταν συχνά γόννοι της ελίτ, γαλλόφιλοι και μέλη της οθωμανικής γραφειοκρατίας της Πόλης. Αντίθετα, πολλοί από τις ηγετικές φυσιογνωμίες της ΕΕΠ είχαν ταπεινότερη καταγωγή, άλλοι γεννημένοι στα Βαλκάνια και άλλοι μετανάστες από τη Ρωσία, συχνά με παιδεία που απέκτησαν στις οθωμανικές στρατιωτικές ακαδημίες, όπου η εκπαίδευση ήταν γερμανική, στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και στις αρχές του εικοστού.⁴ Δείχνω εδώ πως, ως ιδέα, η *muhalefet* άρχισε να μεταλλάσσεται όταν ο συνταγματικός συνασπισμός των Νεότουρκων διαιρέθηκε σε Ενωτικούς (ΕΕΠ) και στην εσωτερική τους αντιπολίτευση. Μετά το 1908, η έννοια της *muhalefet* εξελίχτηκε ενάντια στην ανερχόμενη ΕΕΠ από θεωρητικό ιδεώδες σε μια υποθετική συνταγματική τάξη σε τρέχοντα όρο συνδεδεμένο με τους φιλελεύθερους Οθωμανούς και με άλλες ομάδες (όπου συμπεριλαμβάνονταν πρόσωπα από τον χώρο της θρησκείας και άλλα παραδοσιακά στοιχεία).

Το κεφάλαιο 1 ρίχνει μια ενδελεχή ματιά σ' αυτήν την προϊστορία της *muhalefet* μέσα από τη μελέτη των καταβολών του Ρεφίκ Χαλίδ, της ανατροφής του και των πρώιμων ευαισθησιών του ως γόνου της οθωμανικής γραφειοκρατίας. Στις αξίες και στις προκαταλήψεις του εκπροσωπούσε τη συνέχεια των νεοοθωμανικών ευαισθησιών με καθυστέρηση δυο γενεών, σ' έναν νεοτουρκικό πλέον κόσμο. Η άποψή μου είναι πως αυτό το ρήγμα ήταν εμβληματικό της επικείμενης σύγκρουσης στο εσωτερικό του οθωμανικού κατεστημένου, που οδήγησε σε μια καινούρια σειρά σημασιών της *muhalefet*. Το κεφάλαιο 2 διερευνά την ανάπτυξη του οθωμανικού συνταγματισμού μεταξύ του 1908 και του 1913, όταν οι πολλές και διαφορετικές ερμηνείες του συνταγματισμού και τα πολλά κόμματα και οι φατρίες που τον διεκδικούσαν εξωθήθηκαν στην πόλωση μεταξύ «Ενωτικών» και «φιλελευθέρων», ενώ οι φιλελεύθεροι ταυτίστηκαν πλέον με τη *muhalefet* ή την αντιπολίτευση. Δείχνω εδώ πως οι κοινωνικές και θεσμικές διαφορές μεταξύ Νεοοθωμανών και Νεότουρκων εξελίχτηκαν σε κομματική διαμάχη, δίνοντας έμφαση στα πρώιμα σατιρικά κείμενα του Ρεφίκ ως «Σκαντζόχοιρου».

Εάν το πρώτο πρόβλημα της ιστορικής έρευνας εντοπίζεται στη σχέση μεταξύ του οθωμανικού φιλελευθερισμού και του κινήματος των Νεότουρκων/Ενωτικών στην ανατολή του εικοστού αιώνα, το δεύτερο αφορά την ιστορική και πολιτική σχέση μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που βρέθηκε υπό ξένη κατοχή μετά την ήττα του 1919 και καταλύθηκε το 1922, και της Δημοκρατίας της Τουρκίας που εγκαθιδρύθηκε το 1923.⁵ Αυτό το πρόβλημα –της συνέχειας ή/και της ρήξης– πηγάζει από τις απαιτήσεις για ολοσχερή ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν και πλήρη ενότητα του τουρκικού έθνους στον αγώνα του για ανεξαρτησία, όπως διατυπώνονται στην επίσημη ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας. Ο Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ) έθεσε τις παραμέτρους

αυτής της επίσημης ιστορίας το 1927 στον επικό τετραήμερο «Μεγάλο Λόγο» [Nutuk], σηματοδοτώντας την εδραίωση της εξουσίας του μέσα στο μονοκομματικό κράτος, το οποίο υπηρετούσε από τις θέσεις του αρχηγού του κόμματος και του πρώτου Προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας. Στη συγκεκριμένη εκδοχή των γεγονότων, η προσωπική ιστορία του Μουσταφά Κεμάλ συγχωνεύεται με εκείνη του τουρκικού έθνους, ενώ η ιδιόμορφη φύση της πολιτικής εξουσίας του έκανε πρακτικά αδύνατη τη συζήτηση για οποιαδήποτε άλλη εκδοχή μέχρι τη δεκαετία του 1950.⁶ Η απαίτηση για ολοκληρωτική ρήξη παραμέρισε τις πολλές και πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ της σύγχρονης Τουρκικής Δημοκρατίας και του ύστερου οθωμανικού παρελθόντος, ήταν δε τόσο ισχυρή ώστε ένας ανθρωπολόγος υποστήριξε ότι η αναγκαστική «αμνησία» και η «απαγόρευση» εξακολουθούσαν να περιβάλλουν την περίοδο του μετασχηματισμού, δηλαδή του Τουρκικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας, έως πολύ αργά, έως ακόμη και τη δεκαετία του 1980.⁷

Τα μεσαία κεφάλαια εξετάζουν τη μεταβατική περίοδο υπό το πρίσμα της *muhalefet*, καθώς και τον βίο και το έργο του Ρεφίκ, προτείνοντας ένα αφήγημα εναλλακτικό από αυτό που υιοθετεί η επίσημη ιστορία. Μέσα από αυτό, ανοίγεται μπροστά στα μάτια μας η θέα της πολιτικής σύγκρουσης στο εσωτερικό του οθωμανικού/τουρκικού κατεστημένου που οδήγησε στην κατάλυση του Σουλτανάτου και του Χαλιφάτου και στην εγκαθίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, από την οπτική γωνία των φιλελεύθερων Οθωμανών της Πόλης. Έχοντας πρώτα έρθει σε αντιπαράθεση με τους Ενωτικούς, όσο είχαν την εξουσία στα χέρια τους, οι φιλελεύθεροι επέμειναν στις θέσεις τους και αντιτάχθηκαν στο εθνικιστικό αντιστασιακό κίνημα στην Ανατολία. Από την άποψη του Ρεφίκ και άλλων μελών της *muhalefet*, το κύριο πρόβλημα στη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου (1914-1918) και στην περίοδο της Ανακωχής/του Πολέμου της Ανεξαρτησίας (1918-1922) ήταν η Επιτροπή Ένωση και Πρόοδος – τόσο η δράση και η πολιτική της ΕΕΠ όσο και η ενωτική κληρονομιά στη μεταπολεμική και εθνική πολιτική. Είναι πράγματι γεγονός πως, ενώ στην τυπική δομή του κράτους υπήρξε ρήξη μεταξύ της οθωμανικής και της περιόδου της Τουρκικής Δημοκρατίας, το προσωπικό, τα κοινωνικά δίκτυα και ο πολιτικός πολιτισμός του ενωτισμού αντανάκλασε τη συνέχεια μεταξύ των δύο εποχών. Ο Έρικ Τσούρχερ και άλλοι έχουν από καιρό επισημάνει αυτήν τη συνέχεια, και τα μεσαία κεφάλαια του βιβλίου αναδεικνύουν μια διαφορετική διάστασή της εξετάζοντας τη συνεχόμενη σημασία της *muhalefet* μέσα από τη μεταμόρφωση του ενωτισμού από το οθωμανικό πλαίσιο στο πλαίσιο της Τουρκικής Δημοκρατίας. Μετά την ήττα της Αυτοκρατορίας οι Ενωτικοί απαρνούσαν τους δεσμούς τους με την ΕΕΠ και μεταπλάθονταν σε τουρκική εθνικιστική αντίσταση για να πολεμήσουν την ξένη κατοχή, και κατόπιν σε Εθνικό Κίνημα Ανεξαρτησίας. Όσοι αναγνωρίζονταν ως *muhallif* ενάντια

στην ΕΕΠ παρέμεναν αντίθετοι στο κίνημα των εθνικιστών· και την αντίθεσή τους τη βάσιζαν στο επιχείρημα ότι το Εθνικό Κίνημα ήταν η ίδια η ΕΕΠ με καινούρια αμφίεση. Το αποκαλυπτικό συμπέρασμα της ιστορικής έρευνας τη δεκαετία του 1980, ότι υπήρχε συνέχεια του ενωτισμού μεταξύ οθωμανικού και τουρκικού κράτους, ήταν ήδη γνωστό και ήδη αντικείμενο διαμάχης γι' αυτήν την εσωτερική αντιπολίτευση ενώ εκτυλισσόταν ο μετασχηματισμός.

Το τρίτο πρόβλημα είναι πως τούτη η ιστορία της *muhalefet* πραγματεύεται –αλλά ταυτόχρονα προέρχεται από– την επίσημη ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας, για την οποία κάνω λόγο παραπάνω. Εξαιτίας ακριβώς των συγκρουσιακών σχέσεων με το οθωμανικό παρελθόν στην Τουρκική Δημοκρατία –οι συνέχειες ήταν συγχρόνως γνωστές και εσκεμμένα αποσιωπημένες, ώστε να επιβεβαιώνεται η επίσημη ιστορία της ρήξης και της εθνικής ενότητας–, η πολιτική της μνήμης και της ιστορίας συνιστούσαν από μόνες τους ένα ιδιαίτερα αμφισβητούμενο πεδίο. Η συντριπτική ηγεμονία της κεμαλικής επίσημης ιστορίας κατέπνιγε επί δεκαετίες εναλλακτικά αφηγήματα και βιώματα και, έως σήμερα, αυτή η ηγεμονία δεν έχει ακόμη πλήρως ανατραπεί. Παρατηρώντας προσεκτικά, μέσα από το βίωμα και τα γραπτά του Ρεφίκ διακρίνουμε τρεις φάσεις αυτής της πολιτικής της μνήμης και της ιστορίας: Την πρώτη περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας (1923-1927, βλέπε κεφάλαιο 5), τη μονοκομματική κεμαλική περίοδο (1927-1945, βλέπε κεφάλαιο 6) και την πολυκομματική περίοδο (1945-1965 και στο εξής, βλέπε κεφάλαιο 7 και επίλογο). Στο κεφάλαιο 5 παρακολουθούμε τον Ρεφίκ να συνεχίζει να ασκεί *muhalefet* από την εξορία, προκαλώντας την όχι ακόμη παγιωμένη κεμαλική ηγεμονία με την απόπειρά του να δημοσιεύσει το αυτοβιογραφικό χρονικό της πρόσφατης περιόδου της Ανακωχής/του Πολέμου της Ανεξαρτησίας. Το κεφάλαιο 6 πραγματεύεται τη «μεταβολή των πεποιθήσεών του», όταν αποφάσισε από τη Συρία, όπου βρισκόταν εξόριστος, να αφήσει πίσω του τη *muhalefet* και να αποδείξει τον πατριωτισμό και την πίστη του στη νεαρή Τουρκική Δημοκρατία. Αυτή η αλλαγή των πεποιθήσεων είχε απτή επίδραση στο έργο του, μια που λογόκρινε τα παλαιότερα κείμενά του που διαποτίζονταν από το πνεύμα της *muhalefet* και προσάρμοσε τον παλιό του ρόλο στα μέτρα της νέας του εικόνας ως κεμαλικού. Στο δε κεφάλαιο 7 υπήρξε μάρτυρας της ανάπλασης της Τουρκίας μετά το 1945 ως πολυκομματικής δημοκρατίας στο νέο παγκόσμιο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Αυτή η τελευταία αλλαγή έφερε μια νέα σύνδεση με τη *muhalefet* και με την παλαιότερη ιστορία της *muhalefet* που χρονολογούνταν από το 1908, γεγονός που γέννησε μια πληθώρα νέων λογοτεχνικών κειμένων που αφορούσαν το οθωμανικό παρελθόν. Η πολιτική της μνήμης και της ιστορίας μεταλλάχτηκε ακολουθώντας τον μετασχηματισμό στη μονοκομματική δημοκρατία και, αργότερα, για μιαν ακόμη φορά, στην πολυκομματική δημοκρατία – και τα γραπτά του Ρεφίκ και η υποδοχή τους αποτελούν μια γλαφυρή ένδειξη αυτών των αλλαγών.

Ως αναλυτική έννοια, η *muhalefet* συμβάλλει πολύ στην αντιμετώπιση των τριών καίριων προβλημάτων της ιστοριογραφίας. Όμως ο όρος υπήρξε επίσης πολύ σημαντικός για τα άτομα με πολιτική και ιστορική δράση που πέρασαν μέσα από αυτούς τους μετασχηματισμούς της πολιτικής εξουσίας. Όσοι είναι εξοικειωμένοι με την ιστορική βιβλιογραφία θα αναγνωρίσουν ότι η παρούσα μελέτη εστιάζεται στην περίοδο που ο Έρικ Τσούρχερ αποκαλεί «ενωτική», μεταξύ της Συνταγματικής Επανάστασης του 1908 και της καθιέρωσης του πολυκομματικού καθεστώτος το 1950. Θα δούμε, μάλιστα, πως ο συνεχιζόμενος ρόλος της *muhalefet* στη διάρκεια της ενωτικής περιόδου αφορούσε τόσο το πρόβλημα του ενωτισμού στο παρελθόν όσο και την ενωτική κληρονομιά στο παρόν. Μεταξύ των δύο οροσήμων, η θεσμοθετημένη αντίθεση με τη μορφή ενός κόμματος της αντιπολίτευσης (αρχικά στους Ενωτικούς και κατόπιν στο Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα του Μουσταφά Κεμάλ που διαίωνιζε σημαντικά κατάλοιπα του ενωτικού σχεδίου) ήταν ένα άπιαστο όνειρο, που σημάδεύτηκε από μια σειρά από επεισοδιακές αποτυχίες: το 1909-1912, το 1920, το 1924-1925 και το 1930. Την περίοδο εκείνη, τη μεγαλύτερη βαρύτητα την είχε το *φαντασιακό* της *muhalefet*. Σ' αυτό το φαντασιακό γινόταν επίκληση σε κρίσιμες συγκυρίες, από τη στιγμή που *στην πραγματικότητα* ένα βιώσιμο κόμμα μελών της αντιπολίτευσης ήταν ανεκπλήρωτος στόχος. Την ίδια περίοδο, η *muhalefet* διολίσθησε από τις προηγούμενες σημασίες της και ο όρος ταυτίστηκε με την εναντίωση στους Ενωτικούς. Με την κατάρρευση του ενωτικού καθεστώτος την επαύριον του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, η *muhalefet* προσδέθηκε στο ζήτημα της συνέχειας από το ενωτικό στο εθνικό τουρκικό καθεστώς. Αυτός είναι ο λόγος που ο Καράι, τόσο ως λογοτεχνική όσο και ως πολιτική μορφή, έχει πολλά να μας διδάξει για την εξουσία και τη *muhalefet*: Επειδή, ακριβώς εκείνους τους καιρούς, η ιδέα και η ιστορία της *muhalefet* πρόβαλλε ως σύμβολο όλων όσα έλειπαν από ένα σύστημα που προοριζόταν να γίνει μια πλουραλιστική δημοκρατία. Ως όρος και ως η ιδέα, η *muhalefet* ήταν ένα υποκατάστατο, η προσωρινή κάλυψη ενός κενού και ένα σημάδι ελλείμματος και αποτυχίας. Την επικαλούνταν επίσης ως ένα μέσο για να καταγγείλουν τις αποτυχίες και τις αδυναμίες των κατόχων της εξουσίας, που συχνά ήταν Ενωτικοί ή παλαιοί Ενωτικοί. Έτσι, η μελέτη της γενεαλογίας της *muhalefet* μάς βοηθά να κατανοήσουμε ορισμένες από τις θεμελιώδεις αντιφάσεις της εξουσίας στην Τουρκία του εικοστού αιώνα.

Η διερεύνηση της ιστορίας και της φύσης της πολιτικής εξουσίας είναι ο βασικός στόχος αυτού του βιβλίου. Το γεγονός ότι αναπτύσσω πολλά από τα επιχειρήματά μου στα επόμενα κεφάλαια αντλώντας από την εξέταση λογοτεχνικών κειμένων, και όχι συμβατικών πολιτικών ή κυβερνητικών πηγών, μπορεί να φανεί αναπάντεχο. Από την άλλη πλευρά, δεν δαπανώ πολύ χρόνο στην τοποθέτηση του Ρεφίκ μέσα στην ιστορία της τουρκικής λογοτεχνίας: Οι

εξοικειωμένοι με το θέμα αναγνώστες θα μπορέσουν να διακρίνουν με ποιους τρόπους ο ίδιος αντιπροσώπευε χαρακτηριστικά την εποχή του αλλά και πόσο ξεχωριστά ήταν τα γραπτά του. Χρησιμοποιώ το έργο του μάλλον ως εργαλείο για να διερευνήσω τη σχέση πολιτικής και φαντασίας, και έτσι ερμηνεύω τα λογοτεχνικά του κείμενα περισσότερο ως ιστορικός παρά ως ερευνητρια της λογοτεχνίας.⁸ Ο Ρεφίκ εξέφρασε την πολιτική του αντίθεση και διαφωνία μέσα από διάφορα είδη: μαχητικά δοκίμια, διηγήματα, μυθιστορήματα σε συνέχειες, ακόμη και θεατρικά έργα. Εξάλλου δεν είναι συμπτωματικό ότι πολλά από τα γνωστότερα και δημοφιλέστερα κείμενα του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι είναι σατιρικά. Δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση ως προς αυτό: Η σάτιρα ήταν, και παραμένει έως σήμερα, μια ιδιαίτερα σημαντική μορφή πολιτικής αμφισβήτησης και κοινωνικής κριτικής τόσο στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στη μετέπειτα τουρκική κοινωνία.⁹ Ως είδος, αποτελεί σημαντικό συνδετικό κρίκο μεταξύ πολιτικής και φαντασίας και, επιπλέον, μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε ως το είδος με την πιο προνομιακή σχέση με τον πολιτισμό της *muhalefet*.

Όμως η σάτιρα σχετίζεται και από μια διαφορετική σκοπιά με τούτη την εξιστόρηση επειδή η έννοια *muhalefet*, ως βασισμένη σε ηθικές αρχές αντιπαράθεση, όταν υποβληθεί στη βάση της ιστορικής έρευνας είναι μια σκέτη φάρσα. Και είναι μια φάρσα διότι οι ορμώμενοι από αρχές *muhalif* είναι τελικά, εξ ορισμού, ήδη μέλη του προνομιούχου κατεστημένου: τα όρια που αψηφούν φαντάζουν επικίνδυνα, όμως σχεδόν πάντα συνεπάγονται την τελική επιστροφή τους στους κόλπους της ελίτ και των προνομιούχων. Όταν πραγματικά περνούν την κόκκινη γραμμή, και υπάρχουν ορισμένες τέτοιες περιστάσεις σε τούτη την εξιστόρηση, παύουν να θεωρούνται *muhalif* και μετατρέπονται σε προδότες της πατρίδας [*vatan haini*], πράγμα που σημαίνει απέλαση ή ακόμη και θάνατο. Η φάρσα της *muhalefet*, ή της εκ των έσω εναντίωσης, ρίχνει φως στα ιδιόμορφα διακυβεύματα των προνομίων, της εξουσίας και της αμφισβήτησης, για να μην αναφέρω στη σημασία τού να ανήκει κανείς στην οθωμανική και, κατόπιν, στην τουρκική ελίτ.

Ίσως οι αναγνώστες αφηνδιαστούν από το γεγονός ότι πραγματεύομαι ελάχιστα το Ισλάμ, πόσο μάλλον το ζήτημα της εκκοσμίκευσης, μιας αρχής που βρίσκεται στην καρδιά της μονοκομματικής δημοκρατίας του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ.¹⁰ Μια επιλογή που εκπλήσσει, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, δεδομένου ότι η πολιτική οικειοποίηση του Ισλάμ είναι καθοριστικό χαρακτηριστικό του κόμματος που κέρδισε τις εκλογές το 2003 και παραμένει στην εξουσία στην Τουρκία – του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης [*Adalet ve Kalkinma Partisi*]. Ωστόσο, αντανακλά τα ευρήματα της έρευνάς μου σε –λογοτεχνικές και πολιτικές– πηγές γραμμένες από και για τον Ρεφίκ Χαλίδ

Καράι και τη σχέση του με την έννοια της *muhalefet*. Αντανακλά επίσης το περίγραμμα του επιχειρήματος που εκθέτω εδώ: ότι δεν ήταν η ιδεολογία (το Ισλάμ, όπως αναπτύχθηκε τον εικοστό αιώνα, δρα ως μια ιδεολογία με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο δρα η εκκοσμίκευση) που πυροδοτούσε τη σύγκρουση μέσα στο οθωμανικό και στο, κατόπιν, τουρκικό κατεστημένο. Αντιθέτως, η ιδεολογία αναδείχτηκε σε γλώσσα μέσω της οποίας μπορούσε να εκφραστεί η αμφισβήτηση και τα προϋπάρχοντα ρήγματα σχετικά με το πώς νοούνταν ο συνταγματισμός και η δημοκρατία.¹¹ Βέβαια, το Ισλάμ ως σύστημα πίστης ενσωματωμένο στο οθωμανικό κράτος και στην οθωμανική κοινωνία αποτελεί μέρος του πολιτικού τοπίου. Πολλά μέλη της τάξης των ουλεμάδων ήταν ενταγμένα στους κύκλους των αντιφρονούντων, με τους οποίους επίσης συνδεόταν ο Ρεφίκ Χαλίδ Καράι· αυτοί οι μουσουλμάνοι λόγιοι χρησιμοποιούσαν την εικονογραφία και τη γλώσσα του Ισλάμ για να εκφράσουν την αντίθεσή τους στα χρόνια της Δεύτερης Συνταγματικής Περιόδου και αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω.¹² Σε σχέση όμως με τους στόχους της παρούσας μελέτης, έπρεπε να φτάσει η δεκαετία του 1950 και η καθιέρωση του πολυκομματικού συστήματος για να αρχίσει να επιδρά η πολιτική των μαζών στις συγκρούσεις εντός της τουρκικής ελίτ και, επομένως, στη συγκρότηση της πολιτικής εξουσίας στην Τουρκική Δημοκρατία. Εκείνη ακριβώς την εποχή οικειοποιήθηκαν τη γλώσσα του Ισλάμ τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα και κινήματα.

Τελικά, ενώ η πραγμάτευση του Ισλάμ σχεδόν ελλείπει, ένα άλλο θέμα, συνήθως ανύπαρκτο στις συμβατικές ιστορίες του οθωμανικού και του τουρκικού εικοστού αιώνα, αποτελεί ένα σημαντικό νήμα που ξετυλίγεται και πλέκεται με την αφήγηση σε όλο το εύρος του βιβλίου: πρόκειται για τη Γενοκτονία των Αρμενίων. Η άρνηση της Γενοκτονίας του 1915 είναι καθοριστικό γνώρισμα μιας σύγχρονης τουρκικής εθνικής ταυτότητας. Το ζήτημα της ενοχής για τη Γενοκτονία και για άλλα εγκλήματα πολέμου υπήρξε αποφασιστικός καταλύτης για τον μετασχηματισμό που βρίσκεται στο επίκεντρο αυτού του βιβλίου, καθώς και μια βασική αιτία για να διαλυθεί επίσημα η ΕΕΠ αφήνοντας πίσω της μια τόσο πολύπλοκη και αμφίσημη κληρονομιά στη σύγχρονη Τουρκία. Η διαπίστωσή μου από τη μελέτη των πηγών που γράφτηκαν από και για τον Ρεφίκ Χαλίδ Καράι είναι ότι, πέρα από την απόλυτη άρνηση των εθνικιστών, για ένα διάστημα υπήρχαν και πιο διαφοροποιημένες τοποθετήσεις σχετικά με τη Γενοκτονία από όσους διεκδικούσαν τη συμμετοχή τους στη *muhalefet*. Προσπάθησα να ξετυλίξω αυτό το νήμα στα κεφάλαια 3, 4 και 6, εξετάζοντας τη στάση και τα κείμενα του Ρεφίκ για τη Γενοκτονία και τους Αρμενίους σε τρεις διαφορετικές εποχές: την ώρα που συντελούνταν η Γενοκτονία μέσα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, την περίοδο της Ανακωχής, όταν τα πολεμικά εγκλήματα των Ενωτικών συζητούνταν σε σχέση με το αναδυόμενο Εθνικό Κίνημα, και στα χρόνια της μονοκομματικής δημοκρατίας, όταν η μνήμη της Γενοκτονίας, όπως και της *muhalefet*, έπρεπε να

λογοκριθεί ώστε να ικανοποιεί τα κριτήρια της πίστης στο κεμαλικό κράτος και στο τουρκικό έθνος. Ελπίζω κατ' αρχάς να δείξω πως η κατηγορία muhalefet/muhalif λειτουργούσε και εξακολουθεί να λειτουργεί ως μια συναρπαστική μεταχιακή κατηγορία – για εκείνους που αποκλείονταν από την εξουσία αλλά περικλείονταν στην ευρύτερη εθνική κατηγορία του Τούρκου, σε αντίθεση με τους αληθινά αποκλεισμένους μη μουσουλμάνους, μη Τούρκους Αρμενίους. Στη συνέχεια θέλω να αναζητήσω πού χαράσσονταν οι κόκκινες γραμμές μεταξύ προδοσίας και muhalefet, όταν γινόταν λόγος για τη Γενοκτονία, καθώς οι στάσεις απέναντι στο ζήτημα μπορεί να αποβούν μια λυδία λίθος για να εντοπιστούν αυτές οι γραμμές. Τέλος, ελπίζω να ανοίξω μελλοντικούς δρόμους για την ενσωμάτωση της ιστορίας της Γενοκτονίας στο κυρίαρχο αφήγημα του σχηματισμού του τουρκικού κράτους.¹³

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Τα επτά κεφάλαια εξελίσσονται χρονολογικά, ανιχνεύοντας επτά διαφορετικές φάσεις στη σχέση του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι με τη muhalefet, με φόντο τις συχνά ιλιγγιώδεις μακροαλλαγές στην πολιτική και στην κοινωνία. Κάθε κεφάλαιο είναι το πορτρέτο μιας εποχής, μέσα στην οποία πραγματεύομαι τη διαδρομή, την πολιτική δράση και τα γραπτά του Καράι, που, αν μη τι άλλο, συνιστούν έναν τρέχοντα σχολιασμό της πολιτικής των ημερών. Πιστεύω πως κάθε εποχή έδωσε νέο πρόσημο στη muhalefet αλλά πως ο όρος διατηρήθηκε εύστοχος ως ένδειξη ενός πολιτικού πλουραλισμού που παρέμενε ανεκπλήρωτος καθ' όλη τη διάρκεια των αλλαγών. Η τεκμηρίωση της μελέτης αντλεί συχνά από το λογοτεχνικό και πολιτικό έργο του ίδιου του Καράι, που χρησιμοποίησά για να υπογραμμίσω τη μεταβαλλόμενη δυναμική και προβληματική της muhalefet. Κάθε κεφάλαιο περιέχει πιστές μεταφράσεις του έργου του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι, ορισμένες φορές μάλιστα τα κείμενα παρατίθενται ολόκληρα. Και αυτό επειδή αποδίδω σημασία τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο της λογοτεχνικής φαντασίας του και της στράτευσής του στην πολιτική κριτική, και επιθυμώ να μοιραστώ άμεσα με τον αναγνώστη την έκφρασή τους. Η γραφή του είναι ιδιαίτερα δυνατή και αντιπροσωπευτική της στιγμής που αποτυπώνει. Ήταν, και στο πέρασμα των εποχών έμεινε, πάντα συνδεδεμένος με τους λογοτεχνικούς και δημοσιογραφικούς κύκλους, πράγμα που επισημαίνω στα σχετικά κεφάλαια· εντούτοις, η εξαιρετική ικανότητά του να βάζει τη λογοτεχνία σε διάλογο με την πολιτική τον κάνει ξεχωριστό. Το έργο του δείχνει ότι η λογοτεχνική διάσταση –ως μέρος του φαντασιακού της muhalefet και ως μέρος της φαντασίας ενός ανθρώπου που δηλώνει muhalif– είναι αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής ιστορίας του όρου. Είναι επομένως σκόπιμο να σκύψουμε στα γραπτά

του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι στο πρώτο κεφάλαιο, μελετώντας συγκεκριμένα παραδείγματα από το έργο του προτού αυτοπροσδιοριστεί ως *muhallif*, έτσι ώστε να αποκτήσουμε μια αίσθηση των λογοτεχνικών του τάσεων.

Καθώς τα κεφάλαια προχωρούν στην περίοδο της Ανακωχής (1918-1922) και της μονοκομματικής δημοκρατίας (1922-1945), οι προσπάθειές του να βάλει σ' ένα καλούπι και ύστερα να αναπλάσει το πρόσφατο παρελθόν, και να κατασκευάσει ένα ιστορικό αφήγημα για τη *muhalefet*, αποτελούν ένα συναρπαστικό και ανολοκλήρωτο εναλλακτικό αφήγημα στην επίσημη ιστορία. Δεν υπεισέρχονται στις λεπτομέρειες αυτής της επίσημης ιστορίας, αλλά τη χρησιμοποιώ ως αντίστιξη για να παρουσιάσω το αντιαφήγημα όπως το συνθέτει ο Ρεφίκ και όπως αφορά τον Ρεφίκ. Η επίσημη ιστορία αρμολογήθηκε το 1927· ήταν ένα αφήγημα για τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας και την εγκαθίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, και η ηγεμονία αυτού του αφηγήματος ήταν αλληλένδετη με την εξουσία του Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ). Ο Ρεφίκ εμπλεκόταν άμεσα στα γεγονότα που εξιστορούνταν· εμφανιζόταν ως «κακός» στο αφήγημα του Νουτούκ αυτό καθαυτό, το 1927, ενώ συνέχισε να εκφράζει τη διαφωνία του μέσα από τα εναλλακτικά αφηγήματα που έγραφε από την εξορία τα πρώτα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας. Το γεγονός ότι, τελικά, έγινε και πάλι δεκτός στο τουρκικό κράτος το 1938 οφείλεται στον νέο προσανατολισμό του εκτός *muhalefet*, στην υποταγή του στον κεμαλισμό και στην παραδοχή της επίσημης ιστορίας.

Πιστεύω πως αυτή είναι μια επιπλέον καθοριστική διάσταση της *muhalefet*: από τη μια στην πολιτική σφαίρα υπάρχει ένα ανεκπλήρωτο σχέδιο για πλουραλισμό και, από την άλλη, στην αφηγηματική/λογοτεχνική σφαίρα υπάρχει ένα ανεκπλήρωτο σχέδιο για πολυφωνία. Καθώς η πολιτική αρχή, και συγκεκριμένα ο Μουσταφά Κεμάλ, παρήγαγε μια ορθόδοξη, επίσημη ιστορία, επικεντρωμένη στην πολιτική ενότητα και στην ιστορική ρήξη, η στράτευση στη *muhalefet* αποκτούσε μια ακόμη διάσταση για τους αντιφρονούντες: να αμφισβητήσουν και, ορισμένες φορές, ακόμη και να αψηφήσουν αυτό το κυρίαρχο αφήγημα με την «αντιφαντασία» τους. Ο Ρεφίκ Χαλίδ Καράι μάς έχει αφήσει κείμενα που εκφράζουν τόσο την πολιτική αντίθεση και τη διαφωνία του όσο και τις ατελείς απόπειρές του να χτίσει μια αφηγηματική φαντασία για να συνοδεύει αυτήν την αντίθεση και τη διαφωνία. Το 1919 ήρθε σε ευθεία αντιπαράθεση με τον Μουσταφά Κεμάλ σε μια κρίσιμη συγκυρία, όταν ο τελευταίος αγωνιζόταν να οργανώσει ένα εθνικό κίνημα αντίστασης. Ο Ρεφίκ παρέμεινε αντίθετος στο Εθνικό Κίνημα από το ξεκίνημα έως τη νίκη του το 1922 και για αρκετά από τα πρώτα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας. Το δικό του ιστόρημα της *muhalefet*, σε συνδυασμό με το εναλλακτικό αφήγημά του, που συνιστούσε από μόνο του μια μορφή *muhalefet*, κατέχει ιδιαίτερη και σημαίνουσα θέση στην ευρύτερη ιστορία της *muhalefet*.

Στο κεφάλαιο 1, «Ενάντια στην εξουσία;», περιγράφω τα πρώτα χρόνια του

Ρεφίκ Χαλίδ – βλαστάρι μιας παλαιάς οικογένειας της Πόλης καλά βολεμένης στο χαμιδιανό κατεστημένο και, ιδίως, στη γαλλικής παιδείας γραφειοκρατία. Παράλληλα παρακολουθώ τη χωριστή ιστορία της ανάδυσης της *muhalefet*, ως πολιτικής έννοιας, στους κύκλους των φιλελεύθερων Νεοοθωμανών, τον δέκατο ένατο αιώνα, και της νέας της στόχευσης τις παραμονές της Συνταγματικής Επανάστασης του 1908. Πράγματι, ο όρος επανήλθε σε τρέχουσα χρήση στα τέλη του 1907 για να δηλώσει τον συνασπισμό των κομμάτων της αντιπολίτευσης, που απαιτούσαν όλα σύνταγμα και εναντιώνονταν στον «δεσποτισμό» [istibdad] του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίδ (βασ. 1876-1909), ο οποίος είχε αναστείλει τη λειτουργία του κοινοβουλίου και την ισχύ του συντάγματος το 1878. Μελετώ ακόμη τα πρώτα δημοσιευμένα κείμενα του Ρεφίκ Χαλίδ, του έτους 1909, παραθέτοντας μάλιστα την αυτολεξεί μετάφραση ενός από αυτά («Η μοίρα της Αϊσέ»), για να πραγματευτώ εκτενώς στη συνέχεια το «Ενάντια στην εξουσία», ώστε να αναδείξω τα ενδιαφέροντα και τους προβληματισμούς του προτού η προσωπική του ιστορία διασταυρωθεί με την ευρύτερη ιστορία της *muhalefet*.

Στο κεφάλαιο 2, «Οι αντιφάσεις του οθωμανικού συνταγματισμού και ο επαναπροσδιορισμός της *muhalefet*», η ιστορία του Ρεφίκ Χαλίδ απαντάται με εκείνη της *muhalefet* με φόντο τον κατακερματισμό του συνταγματικού συνασπισμού μετά τον Ιούλιο του 1908, μια διαδικασία που προκάλεσε τη μεταλλαγή και την αύξηση των σημασιών του όρου. Στη διάρκεια των πέντε ετών μεταξύ 1908 και 1913, η *muhalefet* έφτασε να δηλώνει την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση καθώς και την εναντίωση δημοσιογράφων και συγγραφέων που εργάζονταν έξω από τα κομματικά πλαίσια. Έχω την άποψη ότι, προς τα τέλη της περιόδου, έγινε επίσης συνώνυμη με μια ιδιαίτερη ομάδα που μπορούμε να αποκαλέσουμε φιλελεύθερη αντιπολίτευση στην ΕΕΠ. Εν μέσω αυτών των αλλαγών, μιας αποφασιστικής συγκυρίας στη διαμόρφωση της *muhalefet*, ο Ρεφίκ Χαλίδ έγινε σατιρικός συγγραφέας και συνοδοιπόρος του κομματικού συνασπισμού της Φιλελεύθερης Συνεννόησης. Απότοκο της συνάντησής του με τη *muhalefet* ήταν το προσωπείο του Σκαντζόχοιρου, με το οποίο δημοσίευσε πλήθος σατιρικά κείμενα την περίοδο 1910-1912. Αναφέρω παραδείγματα των γραπτών του Σκαντζόχοιρου και παραθέτω την πλήρη μετάφραση του «Πώς συλλέγουν τους φόρους;» για να δείξω τις μεταλλασσόμενες σημασίες και χρήσεις της *muhalefet*. Όλα αυτά διαδραματίζονταν σε ένα πολιτικό τοπίο όπου έφτασε να κυριαρχεί η ΕΕΠ, μια συνιστώσα της *muhalefet* πριν από το 1908 και, τελικά, η εξουσία έναντι της οποίας προσδιοριζόταν η *muhalefet*. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τον εκτοπισμό της «*muhalefet*», τον Ιούνιο του 1913, από την Πόλη στη Σινώπη, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας – ως συγκεκριμένη πλέον ομάδα περίπου οκτακοσίων ατόμων που αντιτάσσονταν στην ΕΕΠ. Ανάμεσά τους και ο Ρεφίκ Χαλίδ.

Το κεφάλαιο 3, «Η φάρσα», αφορά τα χρόνια του Πρώτου Παγκόσμιου Πο-

λέμου, που ο Ρεφίκ Χαλίδ βίωσε από την εξορία του στη Ανατολία. Το διάστημα εκείνο η *muhalefet* διακόπηκε καθώς ο χώρος που παραχωρούνταν στην αμφισβήτηση είχε αποκλειστεί από την ακραία λογοκρισία της πολεμικής περιόδου. Ο Ρεφίκ Χαλίδ έγραψε πολύ λίγο εκείνα τα χρόνια, και μάλιστα καθόλου πολιτική σάτιρα. Ήταν, ωστόσο, μια περίοδος επώασης για όσους είχαν εμπλακεί στη *muhalefet*, καθώς συσσωρεύονταν τα πικρά παράπονα για την κατάληψη του οθωμανικού κράτους από τους Ενωτικούς και γενικά για το καθεστώς της πολεμικής περιόδου. Η αφορμή για την εξορία του Ρεφίκ Χαλίδ ήταν ένα καλαμπούρι, μια φάρσα που είχε υπογράψει ως Σκαντζόχοιρος το 1912· μάλιστα, αργότερα, θα γινόταν ο τίτλος σε ένα από τα λιγοστά διηγήματα που έγραψε από την εξορία την εποχή του Πολέμου. Μελετώ τη «Φάρσα» για να ανασυστήσω το βίωμα των πολεμικών χρόνων του στην Ανατολία και να υποστηρίξω πως η μεγαλύτερη φάρσα ήταν ο βαθμός στον οποίο, απ' ό,τι φαίνεται, συνεργάστηκε με εκπροσώπους του ενωτικού καθεστώτος και έτυχε προστασίας από τους κινδύνους και τις στερήσεις του πολέμου, παρόλο που βρισκόταν στην εξορία εξαιτίας της αντίθεσής του με το συγκεκριμένο καθεστώς. Αυτό που μ' ενδιαφέρει εδώ είναι να δείξω τους τρόπους με τους οποίους ως *muhaliif*, συμπεριλαμβανόταν –στα γενικότερα προνόμια που απολάμβανε το άρχον κατεστημένο– και ταυτόχρονα αποκλειόταν επειδή προπολεμικά είχε αντιπαρατεθεί με όψεις του ενωτικού καθεστώτος.

Το κεφάλαιο 4, «Το αληθινό πρόσωπο της Πόλης», αναφέρεται στο πρώτο μυθιστόρημα που έγραψε ο Ρεφίκ Χαλίδ το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1918 (*İstanbul'un İç Yüzü*). Το κεφάλαιο αυτό καλύπτει την καθοριστική περίοδο μεταξύ της ήττας των Οθωμανών στον Μεγάλο Πόλεμο και της νίκης του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος υπό τον Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ (1918-1922), όταν «η Πόλη» αρχίζει να παραπέμπει στην εγκαταστημένη στην Πόλη οθωμανική κυβέρνηση σε αντιδιαστολή με την επίδοξη τουρκική εθνική κυβέρνηση που εγκαθίσταται στην Άγκυρα. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου της Ανακωχής η αμφισβήτηση ήταν ο κανόνας, καθώς το μέλλον της Αυτοκρατορίας ήταν μετέωρο. Η *muhalefet* αναδύθηκε από τον λήθαργο των πολεμικών χρόνων και κατέλαβε, για ένα σύντομο διάστημα, κεντρική θέση στη σκηνή τόσο της πολιτικής όσο και του φαντασιακού. Άρτι αφιχθείς από την εξορία του στην Ανατολία, ο Ρεφίκ Χαλίδ συνέβαλε αποφασιστικά σ' αυτήν την αναμόρφωση και αναβάθμιση της *muhalefet*, αντιτασσόμενος στα υπολείμματα της ΕΕΠ και παράλληλα στο Εθνικιστικό Κίνημα που, όπως και άλλοι *muhaliif*, έβλεπε ως μια ανακυκλωμένη ΕΕΠ. Αναφέρομαι διεξοδικά στην προσωπική αντίθεση του Ρεφίκ Χαλίδ στον Μουσταφά Κεμάλ το καλοκαίρι του 1919, αρχικά από τη θέση του ως διευθυντή των Ταχυδρομείων, Τηλεγραφείων και Τηλεφωνείων και, κατόπιν, μετά την ήττα του Ρεφίκ σ' αυτήν τη διαμάχη, στο προσωπικό του σχέδιο να ζωντανέψει τη *muhalefet* στη φαντασία. Η άποψη

μου είναι πως εκείνη τη στιγμή ο Ρεφίκ Χαλίδ αξιοποίησε την έννοια της *muhalefet* κατά ένα μέρος με εντιμότητα αλλά κατά ένα άλλο μέρος ως τρόπο να δικαιολογήσει την αλλιώς απαράδεκτη επιλογή του να συνεργαστεί με τις βρετανικές αποικιοκρατικές δυνάμεις κατοχής ενάντια στο Τουρκικό Εθνικό Κίνημα. Την τεκμηριώνω με αναφορές σε πολλές από τις αφηγήσεις και σε πολλά από τα κείμενα που έγραψε μεταξύ 1919 και 1922 και παραθέτοντας μια λέξη προς λέξη μετάφραση του χρονικού «Η πυρκαγιά της Άγκυρας». Πολλά από αυτά τα κείμενα αποκλείστηκαν από μεταγενέστερες εκδόσεις έργων του στα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας, δείχνοντας ότι η κριτική του στο καθεστώς παρέμενε ρωμαλέα και εύστοχη.

Το κεφάλαιο 5, «*Muhalefet* από το εξωτερικό», δείχνει πώς ο Ρεφίκ Χαλίδ συνέχισε να προσπαθεί να κρατήσει το πνεύμα της αντίθεσης ζωντανό τόσο στη φαντασία όσο και στην πολιτική, από τη δεύτερη εξορία του, στη Βηρυτό τούτη τη φορά, όπου κατέφυγε τη στιγμή της νίκης των εθνικιστών στα τέλη του 1922 (για να παραμείνει στη Συρία έως το καλοκαίρι του 1938). Καταχωρισμένος στη Λίστα των 150 [Yüzellilikler] ατόμων από τα οποία αφαιρέθηκε η τουρκική υπηκοότητα και απαγορεύτηκε η είσοδος στην Τουρκική Δημοκρατία, δεν θεωρούνταν πλέον *muhallif* αλλά *vatan haini*, προδότης της πατρίδας και του έθνους, την ώρα ακριβώς που το έθνος συγκροτούνταν. Ήταν η απόδειξη ότι οι εθνικιστές είχαν νικήσει και πλέον καθόριζαν τι σημαίνει πατριωτισμός και ανήκειν στο έθνος. Η σημαντικότερη πράξη εναντίωσης στη νεόκοπη Τουρκική Δημοκρατία ήταν η απόπειρά του να δημοσιεύσει τις αναμνήσεις του από την προηγούμενη περίοδο της Ανακωχής σε μια εφημερίδα της Πόλης το 1924, προκαλώντας έντονη διαμάχη στον τοπικό Τύπο σε μια δύσκολη συγκυρία για την κεμαλική Δημοκρατία. Η διαμάχη αυτή έγινε μέρος της ευρύτερης αντιπαράθεσης μεταξύ της νέας πρωτεύουσας Άγκυρας και της Πόλης (η οποία, αν και πολιτικά περιθωριοποιημένη, παρέμενε το μεγαλύτερο και πολιτισμικά σημαντικότερο αστικό κέντρο) για την ακριβή μορφή που θα έπαιρνε το νέο δημοκρατικό καθεστώς και το σύνταγμά του. Σ' αυτό λοιπόν το κεφάλαιο πραγματεύομαι τη στράτευσή του στην αντιπολίτευση από το εξωτερικό αλλά και τα διλήμματα και την εμπειρία του από το υπό γαλλική εντολή κράτος της Συρίας και του Λιβάνου, καθώς τα συναισθήματά του απέναντι στο νέο καθεστώς στην Τουρκία και τα βιώματά του ως αλλοδαπού τα εξέφραζε από έναν τόπο που λίγα χρόνια νωρίτερα αποτελούσε μέρος της Αυτοκρατορίας στην οποία ανήκε.

Στο κεφάλαιο 6, «Ένας υπόγειος κόσμος», όπως το ομότιτλο μυθιστόρημά του της δεκαετίας του 1940, μελετώ το σχέδιο του Ρεφίκ Χαλίδ να επινοήσει έναν νέο εαυτό – όχι πια ως *muhallif* αλλά ως πιστός κεμαλικός και Τούρκος πατριώτης. Το σχέδιό του χρονολογούνταν από την «αλλαγή στις πεποιθήσεις» που βίωσε το 1928, εξόριστος ακόμη στη Συρία· επιδίωκε πια να συμφιλιωθεί με το καθεστώς και με τον Μουσταφά Κεμάλ και να τους πείσει να τον δεχτούν

πίσω στο μαντρί. Επρόκειτο για έναν επαναπροσδιορισμό με σκοπό να του δοθεί άφεση και άδεια να επιστρέψει στην Πόλη, πράγμα που συνέβη το καλοκαίρι του 1938, λίγο πριν από τον θάνατο του Ατατούρκ. Διερευνώ αυτόν τον επαναπροσδιορισμό σε δύο στάδια: πριν (1928-1938) και μετά (1938-1945) την επιστροφή του. Σε σχέση με το πρώτο στάδιο, μελετώ ενδείξεις των νέων επιδιώξεών του στα λογοτεχνικά του κείμενα, τη συγκαλυμμένη και φανερή δράση του υπέρ των τουρκικών διεκδικήσεων για προσάρτηση της αμφισβητούμενης επαρχίας της Χατάι και την προσωπική του αλληλογραφία. Σε ό,τι αφορά το μετά την επιστροφή του στάδιο, εξετάζω πώς οργάνωσε μια εκστρατεία δημόσιων σχέσεων ώστε να επαναπροσδιορίσει την παλαιότερη δράση του ως muhalif και να λογοκρίνει τα παλαιότερα γραπτά του για να διαγράψει αποτελεσματικά το φαντασιακό της muhalefet, στο χτίσιμο του οποίου είχε συνεισφέρει την περίοδο της Ανακωχής. Στη νέα του ζωή ως κεμαλικός, ο Ρεφίκ Χαλίδ απείχε από οποιαδήποτε αμφισβήτηση και αυτοανακηρύχτηκε «toleran» με ανοχή στους πάντες και στα πάντα – εκτός βέβαια από τον παλιό εαυτό του ως muhalif, που προσπαθούσε αποκάλυπτα να εξαλείψει από τη μνήμη. Παραθέτω ορισμένες εστιασμένες αναγνώσεις και μεταφράσεις κάποιων παραδειγμάτων από το έργο του μεταξύ 1938 και 1945 –ιδίως τη νέα απόδοση του κειμένου «Η πυρκαγιά της Άγκυρας» (1921) ως μια ωδή στην Άγκυρα– και εξετάζω πώς και γιατί εξαγνισε το παρελθόν του εξαφανίζοντας και αναπλάθοντας τα παλαιά πολιτικά κείμενά του. Διερευνώ επίσης ορισμένους από τους υπόρρητους τρόπους του να συνεχίζει να επικρίνει το ενωτικό σχέδιο και τον καθοριστικό ρόλο του στην Τουρκική Δημοκρατία. Στον ευρύτερο στίβο της τουρκικής πολιτικής μεταξύ του 1928, όταν πλέον είχε εδραιωθεί η εξουσία του Μουσταφά Κεμάλ και είχε επιτευχθεί η νέα συναίνεση των ελίτ, και του 1945, ο χώρος της muhalefet ήταν επίσης υπόγειος, με ρήγματα και φατρίες που εκδηλώνονταν στο εσωτερικό του Ρεπουβλικανικού Λαϊκού Κόμματος και όχι σε αντίθεση με αυτό.

Τέλος, στο κεφάλαιο 7, «Muhalefet στον “Ελεύθερο Κόσμο”», πραγματεύομαι τον Ρεφίκ Χαλίδ και τη muhalefet σε σχέση με τους μετασχηματισμούς της ψυχροπολεμικής περιόδου. Όταν η Τουρκία εισήλθε στον λεγόμενο ελεύθερο κόσμο ως προσπύργιο κατά του κομμουνισμού, μετά το 1945, ο χώρος της αμφισβήτησης και της πολιτικής αντίθεσης γνώρισε πρωτοφανή διεθνή κύρωση, με τρόπο που οδήγησε στη μετάβαση της χώρας στο πολυκομματικό σύστημα. Με τη νίκη του αντιπολιτευόμενου κόμματος για πρώτη φορά στην ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας στις εκλογές του 1950, οι συζητήσεις για την παλαιότερη και σύγχρονη muhalefet καθώς και οι αγιογραφικές αφηγήσεις των φιλελεύθερων muhalif από το πρόσφατο παρελθόν άρχισαν ξαφνικά να πληθαίνουν. Ο Καράι ήταν πλέον ένα είδος πατριάρχη της muhalefet που συσχετιζόταν με το Δημοκρατικό Κόμμα. Βρήκε τον ρόλο του ως συνήγορος των δημοσιογράφων και υπερασπιστής της ελευθερίας της έκφρασης και ταυτόχρονα πολυγράφος

συγγραφέας φτηνής μυθοπλασίας. Στο τέλος της ζωής του διεκδίκησε για μια ακόμη φορά το λάβαρο της muhalefet και, μετά τον θάνατό του το 1965, έγινε ένα είδος ινδάλματός της – έστω και αν επρόκειτο για μια muhalefet που κουβαλούσε το φορτίο δεκαετιών ανεπύλων συγκρούσεων.

Η καθιέρωση του πολυκομματικού συστήματος την περίοδο 1945-1950 ήταν, κατά μία έννοια, η «πραγματική» αρχή της muhalefet, αφού ήταν η πρώτη φορά που παραχωρήθηκε επικυρωμένος θεσμικός χώρος για κόμμα της αντιπολίτευσης μέσα στο σύστημα της Δημοκρατίας της Τουρκίας. Το άπιαστο όνειρο της muhalefet εκπληρώθηκε: οι αντιφρονούντες μπορούσαν επιτέλους να αποκαλυφτούν και να διοχετευτούν σε πολιτικά κόμματα ή να εκφραστούν σχετικώς ελεύθερα στον Τύπο. Παρ' όλ' αυτά, τα δύο κόμματα είχαν αποσπαστεί από το ίδιο κεντρώο κατεστημένο, θέτοντας το καθένα ένα διαφορετικό είδος περιορισμού στην έκφραση της πολιτικής διαφωνίας. Κατά μια άλλη έννοια, η εποχή της πολυκομματικής δημοκρατίας είναι η κατάληξη του ιστορήματος της muhalefet, που καταγράφει μια εποχή όπου ο όρος γεφύρωνε πολιτική φαντασία και πολιτική πραγματικότητα και αντιστάθμιζε την απουσία της θεσμοποιημένης πολιτικής αντίθεσης. Η έννοια muhalefet/muhalif προσέλαβε στη δεκαετία του 1950 το φάσμα των σημασιών και των συνδηλώσεων που έχει στην Τουρκία του εικοστού πρώτου αιώνα. Όταν συνέβη αυτό, ήδη περιέκλειε μέσα της την ταραγμένη ιστορική περίοδο που αποτελεί το επίκεντρο αυτού του βιβλίου και του βίου του Ρεφίκ Χαλίδ Καράι.

Η ανά χείρας μελέτη είναι μια γενεαλογία –αν και όχι απαραίτητα η γενεαλογία– της muhalefet. Είναι ταυτόχρονα μια εξέταση των αντιφάσεων της αυταρχικής δημοκρατίας στην Τουρκία του εικοστού αιώνα και μια προϊστορία της τρέχουσας έννοιας της muhalefet, όπως την επικαλούνται σήμερα οι πολιτικοί παράγοντες ολόκληρου του πολιτικού τόξου. Με μια εποπτική ματιά, τα κεφάλαια που ακολουθούν περιγράφουν αναλυτικά τους τρόπους με τους οποίους η muhalefet μεταλλασσόταν διαρκώς, παραμένοντας ωστόσο στη συμβολή της πολιτικής, της λογοτεχνίας και της ιστορίας. Το σύνθημα που ακολούθησε την Τουρκική Δημοκρατία από την ίδρυσή της ήταν «Τι χαρά να λες είμαι Τούρκος!» Προτείνω το ανά χείρας «ενάντιο στην ιστορία παρελθόν» ως αντίδοτο σ' αυτήν την εξιστόρηση της ενότητας και της ρήξης. Πώς αναδύθηκαν από τους Οθωμανούς οι Τούρκοι; Ποια ήταν τα ρήγματα μέσα στην κατηγορία «Τούρκος» και πού θεμελιώνονταν αυτά τα ρήγματα; Ποια ήταν τα βιώματα εκείνων των Τούρκων που, αν και προνομιούχοι, δεν ήταν απόλυτα ευτυχημένοι με την εκάστοτε εξουσία; Πώς εξέφραζαν τη δυσαρέσκειά τους; Και πώς φαντάζονταν τη σφαίρα της διαφωνίας, της αμφισβήτησης και της αντιπολίτευσης; Τέλος, πώς διαμόρφωσε τη χώρα αυτή η φαντασία – ή η έλλειψή της;